

Farkas Judit

Bisztrai Farkas Ferenc és a bibliofil könyvkiadás

Adalékok a két világháború közötti magyar könyvkultúra történetéhez

„tudom, hogy mindig szükséged lesz a harcra
is, minthogy elemed a harc és az ellenállás,
ez a - körülbelül egyetlen - szerep,
ami nekünk jutott rohadt korunkban...”

Ottlik Géza¹

A 20. század első felének magyar könyvkultúrájáról jóllehet megjelentek rész tanulmányok,² ennek ellenére a terület kutatásának eredményességét jó néhány tényező hátráltatja. A korszakban működő nagy számú (elsősorban kisebb) nyomdák és kiadók vállalkozásairól hiányos ismereteink vannak. A dokumentálható irategyüttesek egy része feltehetőleg megsemmisült vagy ismeretlen helyen lap pang. Művelődéstörténetünk egyik érdekes, európai viszonylatban is kiemelkedő területének az összegzése - a könyvkereskedelem, könyvkiadás és könyvnyomtatás történeti viszonyrendszerében - a fent említett okok miatt várat magára. A nyomdaipar rohamos ütemű technikai fejlődése és modernizálódása, a kapitalista könyvkiadás és könyvkereskedelem, azon belül is a modern magyar könyvművészet megszületése és a bibliofil könyvkiadás soha nem látott divatja mind a század első évtizedeire tehető.

A könyvforgalmazási, könyvvásárlási valamint olvasási szokások nem csupán a kultúrát, hanem az adott időszak társadalmi viszonyrendszerét is jól jellemzik. A századfordulót követően,³ az ugrásszerű fejlődésnek induló nyomdaipar és könyvtermelés eredményeként a nagyvárosi tömegkultúra részévé vált az olcsó és könnyen beszerezhető könyv. A nyomdák, kiadóvállalatok, könyvkereskedések és antikváriumok fokozatosan növekvő száma is erre enged következtetni. Az olvasás elsősorban a városi szabadidőtöltésnek lett kedvelt formája.⁴ A könyvvásárlás, státustól és

1 Bisztrai Farkas Ferenc hagyatéka (BFFH). Ottlik Géza levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1939. IX. 18.

2 A Kner és a Tevan nyomda kiemelkedő tipográfus-nyomdászaival foglalkozott legteljesebben a szakirodalom. A magyarországi könyvkereskedelem és könyvforgalmazás történetének rövid összefoglalására elsőként Kókay György (1997) vállalkozott. Hiánypótló munkájában jól használható áttekintést adott a két világháború közötti időszak könyvkultúrájáról (a bibliofil könyvekről azonban nem tett említést). Leginkább az 1920-as és 1930-as években foglalkoztak a művészi (bibliofil) könyvekkel (Reiter 1928). A közelmúltban Szijsz Rezső (1974, 1993, 1995, 1997) vállalkozott a két világháború közötti hazai művészi könyvkiadás bemutatására.

3 Kókay György (1997: 118) szerint a századforduló Budapestjén alkalmi könyvvásárlást csak néhány tízezren engedhettek meg maguknak. Rendszeresen pedig csupán néhány ezer ember vásárolt könyvet. A kor legnépszerűbb íróinak a műveiből csupán 400-600 példányt tudtak eladni. A legtöbb nyomda és könyvkereskedés Budapestre koncentrált.

4 Az arisztokrata családok körében a könyvszerzés és -gyűjtés hagyománya természetesen továbbra is megőrizte több évszázados primátusát.

vagyontól függetlenül, a társadalom széles tömegei számára is lehetővé vált. A gyakorlatban azonban a könyvek ára (minősége) és témája alakította a társadalom olvasóközönségének rétegeit és szokásait.

A szórakozás egyik legolcsóbb módja a színvonalatlan tömegkönyv olvasása volt. Az átlag olvasó választása leginkább a ponyva-, ismeretterjesztő valamint vallásos irodalomra, kalendáriumokra és bulvár sajtótermékekre esett. A tömegkiadványok térhódítása elsősorban az alacsony életszínvonallal és iskolázottsággal volt magyarázható. Magyarország gazdasági és kulturális fejletlensége a társadalom olvasási kultúrájának milyenségében is megmutatkozott.⁵

A fentieknek látszik ellentmondani az a tény, hogy a század első harmadában, különösképpen a '20-as években a modern magyar könyvművészet világszinten is kimagasló eredményeket ért el. A tipográfia, grafika valamint a magyar irodalom fejlődése egyszerre jelentkezett. Az 1900-as évek végétől az irodalmi élet fellendülése a könyvkiadásra is hatással volt. A két folyamat egyrészt párhuzamosan jelentkezett, másrészt befolyásolta egymást. Erdősi Károly (1922: 4) tanulmányában megállapítja, hogy az első világháború után alakult kiadványvállalatok többsége már az üzleti hasznot hozó szépirodalmi⁶ munkákat adja ki szívesebben a tudományos munkákkal szemben. 1920-ban Magyarország világviszonylatban a második volt az össztermeléséhez képest kiadott szépirodalmi könyvek számával.⁷ A század elején meginduló, nagyobb vállalatok kiadásában megjelenő olcsó, klasszikus irodalmi sorozatok, valamint az első világháború következtében megnövekedett olvasási kedv⁸ (Erdősi 1922: 5-6) is hozzájárult az előbbi, jó kulturális teljesítményhez. A modern könyvművészet fejlődését ugyanakkor az úgynevezett magas (modern és klasszikus) irodalom inspirálta leginkább.

Már 1910-től megjelentek bibliofil könyvismertetések a *Nyugat* című folyóiratban (Szió 1995: 179) és a *Nyugat Rt.* könyveiben csírájában megtalálhatóak voltak az egyes modern könyvművészeti törekvések. Valójában azonban a békéscsabai Tevan (Tevan Könyvtár 1913-tól) és a gyomai Kner (Monumenta Literarum 1921-től) nyomdai kiadványvállalatok nevéhez fűződtek az elsők között megjelent művészi kiállítású, könyvészeti szempontból tökéletes kiadványok, amelyekben az egyes művészeti ágak legmodernebb irányzatai (grafika, tipográfia, kötés, papír) és a hazai valamint külföldi klasszikus és modern irodalom egyszerre jelent meg. A jóval nagyobb anyagi befektetést és szellemi, illetve művészi hozzáértést igénylő könyvekkel – amelyek a könyvértő vásárlók alacsony száma és a nagy költségek miatt

5 Mind 1913-ban mind pedig 1921-ben Németország vezeti a világ könyvtermelését, Angliát, Amerikát, Franciaországot megelőzve. Ezekben az országokban egy könyvre kevesebb olvasó jutott, mint Magyarországon. (Erdősi Károly 1922: 4, Kókay 1997: 118).

6 Erdősi (1922: 7) a magyar könyvtermelés irodalmi ágak szerinti összesítésében külön választja a szépirodalmat, az ifjúsági és alkalmi irodalomtól. 1921-ben 665 szépirodalmi mű jelent meg.

7 Az évi termelés 33%-a volt szépirodalmi mű (655 db). Ez után következtek a tudományos jellegű könyvek 26%-kal. Az oktatásüggyel foglalkozó kiadványokat tekintve 16%-kal (358 db) Magyarország állt az első helyen (Erdősi 1922: 13-14).

8 Az első világháború alatt különösen a regényolvasás nőtt meg. A jelenség a háború borzalmaiból a „mindennapi életbe”, az olvasásába való ösztönös meneküléssel volt magyarázható. Az olvasás továbbra is a legolcsóbb, helyhez és időhöz nem kötött szórakozási forma maradt.

kis példányszámban készültek – az olcsó és silány minőségű tömegkönyv ellenében léptek fel, megteremtve a hazai modern művészi és bibliofil könyvkiadás tradícióját.⁹ A háború után az ő törekvéseik szellemében dolgoztak a figyelemre méltó nyomdai és tipográfiai színvonalat felvállaló kiadók és nyomdák, pl. Amicus, Táltos, Sacelláry, Rózsavölgyi és Társa vagy a Genius stb. Erre az időszakra tehető a könyvkiadási üzlet iránti kedv feléléde. Az elsősorban irodalmi könyvek kiadásával foglalkozó kiadóvállalatok közül mindegyik vállalkozott arra, hogy megjelentessen egy-egy különleges, művészi kiállítású, számozott vagy névre szóló, kis példányszámú, bőrbe vagy vászonba kötött, illetve fűzött, dedikált könyvet, amelyet már a '10-es évektől kezdve bibliofil jelzővel illettek.¹⁰ Az értékes kiadványoknak legtöbbször – művészi kiállításban egyenrangú – egyszerűbb és nagyobb számú példányaikat is kiadták. A '20-as évek közepére érte el csúcspontját a bibliofil divathullám.

A politikai konszolidáció évei bár a háború utáni évekhez képest a könyvkiadásban fellendülést hoztak 1924 és 1927 között, 1928-tól újra kevesebb könyv (Elekes 1938: 123) jutott el az olvasókhoz. Az 1929-es gazdasági világválság a hazai könyvkiadásban, különösen a bibliofil kiadásban éreztette drámaian a hatását. A '30-as évektől kezdve az ismert bibliofil kiadók, mint például Kner Imre cége, csupán évi egy-egy bibliofil kiadvánnyal jelentkezett.¹¹

Tanulmányunkban Bisztrai Farkas Ferenc életútjának – közel 10 évig tartó – könyvkiadói szakaszát mutatjuk be. Hagyatékának túlnyomórészt publikálatlan (Farkas: 1996, Szíj 1974) dokumentumai a fentebb jellemzett két világháború közötti időszak bibliofil és könyvművészeti törekvéseinek ismeretlen vetületeit világítják meg, érdekes könyv- és kiadástörténeti adalékokkal szolgálnak. Kulturális vállalkozásait nem gazdaságtörténeti szempontból, hanem inkább kultúrtörténeti és társadalomtörténeti vetületében kívánjuk elemezni. Többek között arra keressük a választ, hogy az életút cselekvési lehetőségeinek és alternatíváinak volt-e létjogosultsága és mennyiben illeszkedett a '30-as évek társadalmi sémáiba.

Bisztrai Farkas Ferenc élete éppúgy nem volt konvencionális, mint könyvkiadói korszaka. Rossz gazdasági feltételek mellett vágott bele a könyvkiadásba, eredetileg a bibliofil könyvek divathullámának sodrásában. A meggazdagodás lehetősége egyáltalán nem motiválta, apai örökségét áldozta a bibliofiliára, költő-, író- és művészbarátaira. Tanulmányunkban leginkább azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a világtörténelem és gazdaság állandóan változó folyásában és sodrásában törekvései és motivációi miként és milyen módon alakultak át.

9 Lényegében ők is szerették volna a kiadványaikat egy szélesebb olvasóközönség előtt bemutatni, de erre az ország gazdasági és kulturális helyzete nem adott lehetőséget.

10 A „bibliofília” görög szó, a könyv szeretetét jelenti. Eredetileg azokat nevezték bibliofileknek, akik régi könyvritkaságokat, első kiadásokat gyűjtöttek. Az amatőr könyvek viszont olyan kiadványok voltak, amelyek nem kerültek forgalomba, magánszemélyeknek vagy családoknak készültek megrendelés után (Szíj 1993).

11 Kner Imre a következőket írja Szabó Lőrincnek 1930. VI. 22-én: „Én is afféle félbe maradt kiadó vagyok, akinek megvoltak a maga, szándékai és programja, s beleköpött a tányérjába az úgynevezett világtörténelem.” (Kner 1969: 134). A budapesti önálló könyvkereskedők számának a csökkenése szintén azt mutatja (1925-ben 316, 1930-ban 246), hogy a világválság kihatott a könyvkiadás és kereskedelem egészére (Elekes 1938: 174).

A KÖNYVKIADÁSIG VEZETŐ ÚT

Bisztrai Farkas Ferenc¹² könyvkiadói éveinek története, magatartása és mentalitása nem térképezhető fel és nem érthető meg anélkül, hogy ne mutassuk be pályaválasztásának előzményeit és kiváltó okait. Igen vagyonos polgárcsaládjának története és saját sorsának alakulása magyarázatul szolgálhat azokra a kérdésselvetésekre, amelyek az üzleti szempontokat háttérbe szorító, modern vállalkozásainak és kultúra felé fordulásának az indítóokaira és mozgatórugóira keresik a választ.

Bisztrai Farkas Ferenc 25 éves korában határozta el, hogy „nekifekszik a nyomdaiparnak” és könyvkiadásnak.¹³ Konzervatív édesapja nem ellenezte fia döntését, de meglepődött választásán, mivel a nyomdaiparnak és a könyvüzletnek nem volt hagyománya családjukban: „Nem ismerem ezt az iparágat; őszintén szólva soha nem is érdeklődtem iránta így még preokkupált véleményem sincs a dologról. Mindenesetre érdeklődjél az üzlet minden részlete iránt; mi a múltja? Hogy néz ki jelenleg?” Erdélyi viszonylatban vagyonos édesapja, Bisztrai Farkas Hermann vállalkozásai révén az erdőgazdálkodáshoz és a szesziparhoz kötődött.¹⁴ Jövedelmének egyik része a család több ezer holdnyi erdőbirtokából származott. Bevételi forrásának nagyobb hányada ugyanakkor szeszgyárak likőrkészítéséből folyt be. Az életmódját és természetét tekintve puritán édesapa nagy figyelmet fordított gyermekei taníttatására (pl. francia és német nevelőt fogadtak). A négy gyermek gazdagságban nőtt fel, de a szociális érzékenység és takarékoság fontosságát édesapjuk már fiatal korukban beléjük nevelte.

Gazdagságuk a mindennapi életükben nem volt hivalkodó. Nagy kertés házukban állandó udvaros, szakácsnő és szobalányok segédkeztek. Rövid ideig autójuk is volt.¹⁵ A szülők életében a kultúrát csupán az elegáns könyvszoba és az egész falat beborító könyvszekrény képviselte. A család kiváltságos és gondtalan békebeli életét¹⁶ először az első világháború majd az azt követő trianoni döntés árnyékolta be.¹⁷ Erdély elcsatolása alapjaiban rendítette meg a szülők régi rendhez fűződő viszonyát.

12 Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966) Marosvásárhelyen született. A '30-as években könyvkiadással foglalkozott, később politikus–közgazdász lett. A kultúra szeretete egész életét meghatározta és végig kísérte.

13 BFFH. 1928. VI. 23. Bisztrai Farkas Hermann levele fiának.

14 Bisztrai Farkas Hermann harisnyás székely ősei a 19. század elején a Bisztra patak mentén kivágott fát tutajjal leúszatták a Maroson, az elértéktelenedett irtásföldet pedig olcsón megszerezték. Több generáció alatt nagy kiterjedésű erdőterületet szereztek, majd bisztrai előnévvel erdőbirtokosokká lettek valószínűleg a századfordulót követő években. Édesapja fafeldolgozó telepet és szeszgyárat alapított. Marosvásárhelyen, majd Szászrégenben éltek (Györffy 1988: 1, F. Györffy 1996).

15 Az édesapa, Bisztrai Farkas Hermann, fölösleges kérdésnek tartotta a nagy szenzációt keltő autót. Szászrégenben egy szegény család arra vette rá fiúgyermekét, hogy ugorjon az autó elé, pénzübeli kárpótlás reményében. A fiúnak nem esett bántódása, de az ominózus eset után eladta a luxusnak számító járgányát (F. Györffy 1996).

16 A havasi kirándulásokat, lovaglásokat, vadászatokat, piknikeket, külföldi utazásokat a zalalövői és lontói birtokukon eltöltött nyaralások tették még változatosabbá. BFFH.

17 Hatalmas erdőbirtokaik egy részét kisajátították, a román törvények következtében a szesztermelés egyre nehezebbé vált. Lontói majd zalalövői birtokaik eladására kényszerültek. Trianon után vagyonuk jó része még megvolt (BFFH. F. Györffy 1996).

A testvérek közül leginkább Bisztrai Farkas Ferenc indulása és pályája tért el a családi hagyományoktól és a bevett társadalmi konvencióktól. Bisztrai Farkas Hermann levelei azt mutatják, hogy szeretetteljes aggódással kísérte fia jövőjének alakulását, aki viszonylag korán 13 évesen (1916-ban) elkerült a családi otthonból. A gimnázium utolsó négy osztályát Budapesten, a VI. kerületi állami főgimnáziumban fejezte be.¹⁸ Intelligenciája, műveltsége, fogékonysága és kreativitása hamar megmutatkozott. Gyermekkora óta egyik kedvenc időtöltése az olvasás volt.¹⁹

Feltehetőleg apja tanácsára iratkozott be a Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdasági Karára, de párhuzamosan jogi és művészettörténeti előadásokat is hallgatott. Nyolc szemesztert végzett el, diplomát azonban nem szerzett. A könyvkiadás iránti érdeklődését tanulmányai látszólag nem vetítették előre.

Bisztrai Farkas Ferenc és édesapja közötti levelezésből arra következtethetünk, hogy már az egyetemi évek elején bebizonyosodott, hogy a közgazdasági tanulmányok nem kötötték le érdeklődését.²⁰ Édesapja többször kérlelte, hogy letett vizsgáit ne hagyja veszni, és mindenképpen doktoráljon le.²¹ Jó képességű fiából mindenáron banktisztviselőt akart faragni. Úgy gondolta, hogy a bankszektorban biztos polgári egzisztenciát lehet megalapozni. Fiát jövője kedvező alakulása érdekében Ausztriába küldte, aki Grazban és Bécsben töltött egy-egy évet (1925–1927) a Cseh Légió Bank kötelékében. Hazatérése után elsősorban feltaláló öccse²² zseniális találmányai foglalkoztatták (víztisztító-berendezés, hűtőgép stb). Azok időleges sikertelenségei kétségbeeséssel töltötték el. Nem találta a világban helyét, egyszerre több munka és ötlet lehetőségének a gondolata foglalkoztatta.²³ A banktisztviselőiséget nem akarta folytatni, a bankrendszerbe nem tudott és nem is kívánt beilleszkedni. Talán éppen veleszületett gazdagságából kifolyólag a pénz nem érdekelte különösebben, azt vállalkozásaihoz is csak eszközként használta. A '20-as évek második harmadában tapasztalható értelmiségi túlkínálat, a munkahelyek hierarchikus előmeneteli rendszere

18 A Marosvásárhelyi Kollégiumba járt Bisztrai Farkas Ferenc, majd egy általunk nem ismert operáció miatt felkerült Budapestre. A Munkácsy utcai Gábor fiúinternátusban lakott. A gazdag polgárcsaládok, ha tehették gyermekeiket, gyakran küldték külföldre vagy Budapestre. Nővére például a bécsi Gunesch intézetben tanult egy ideig, öccse pedig abba a gimnáziumba került, ahova ő járt (F. Györffy 1996, BFFH.).

19 Családjában a régi, vagy bibliofil könyveknek nem volt divatja. Könyvtárszobájukban a klasszikus magyar és külföldi szerzők sorozatai, valamint a díszes albumok megtalálhatóak voltak, de azoknak nem volt különösebb művészeti értékük.

20 BFFH. Bátyja példáját követve (1921–1923 között a berlini Kereskedelmi Akadémia tanulója volt) állandóan külföldi egyetemre szeretett volna beiratkozni. A Bisztrai Farkas Ferencnek írott levelekből azonban nem lehet egyértelműen megállapítani, hova akart valójában beiratkozni és végül miért hiúsult meg a terve. 1923. XI. 7-én kelt levelében apja arról lebeszélte, hogy „a kommunista Szászországba” menjen feltehetőleg tanulás céljából.

21 BFFH. 1923. V. 23.

22 Bisztrai Farkas Pál Zürichben járt egyetemre, nagyreményű vegyészmérnökként számos találmánya volt. Egzaltált természete miatt zseniális ötleteit gyakran ellopták vagy pénz hiányában nem tudta bejezni őket.

23 Bécs után egy-egy üzletlehetőség ötletét felvetette (kötöde, textilüzlet), amelyekkel azután csak egy-két napig foglalkozott komolyabban. Saját találmányával is próbálkozott, de az (tankönyvlapozó készülék) nem hozott sikert. Később is voltak találmányai, pl. takaréksorsjegy (1929).

pályaválasztását csak nehezítette. Mindenképpen egy olyan önálló, szabad és kötöttségektől mentes egzisztenciát akart magának találni, amely érdekelődését is lekötötte. Édesapja is mielőbb – fia számára megfelelő – munkában akarta látni, fél-tette a megváltozott világban, amit sokszor csak egy „tülekedő dzsungelhez” hasonlított.²⁴

Vagyonos családi háttere, erdélyi származása ugyan markánsan meghatározta Bisztrai Farkas Ferenc szemléletét és kultúra felé fordulását, mégis valójában a Budapesten és külföldön szerzett tapasztalatok, impressziók hatására kezdett érdeklődni a könyvkiadási üzlet iránt. Hosszabb, testvéreinél töltött svájci, németországi és kétéves ausztriai tartózkodásai során figyelhetett fel a német könyvkultúra fejlettségére. Fiatal kora óta nagy rajongással vásárolta a klasszikus és kortárs írók, költők műveit, amelyek gyakran szép kiállításban jelentek meg, de éppúgy szerette a finom és különleges régi tárgyakat is.

Könyvkiadói teljesítményével és nagy könyvtárával a gazdag bankár családból származó székasi Sacellár Pál²⁵ volt rá nagy hatással (Bisztrai Farkas Ilona nevű unokatestvére férjének volt a bátyja). A pesti bohémvilág és társasági élet hírhedt alakja, érdekes kultúrtörténeti tárcák és tanulmányok szerzője, az 1920-as évek elején kezdett könyvek írásával, szerkesztésével és kiadásával foglalkozni, majd saját vállalatot alapított székasi Sacellár néven.

Székasi Sacellár Pállal kötött barátsága több szempontból volt lényeges Bisztrai Farkas Ferenc jövőbeli pályaválasztásának alakulásában. A hét évvel idősebb barát intellektusa, szerteágazó műveltsége új dimenziókat nyitott meg előtte. Humán területek iránti fogékonysága, esztétikai érzéke, kifinomultsága, irodalmi és művészeti érdeklődése –, amelynek családjában nem adtak kibontakozási lehetőséget, – végre értelmet és megnyilatkozási lehetőséget kapott. Barátja kiadói és szerkesztői tevékenységei egy kötetlen és társadalmilag elfogadott egzisztencia reményét kínálták számára. (Elképzelhető, hogy székasi Sacellár Pálnak abban is szerepe volt, hogy éppen a Bíró nyomdában kezdte meg Bisztrai Farkas Ferenc kiadói pályáját.

A NYOMDA- ÉS KIADÓIPARBAN

A nyomdaipar és tipográfia alapismereteivel Bíró Miklós²⁶ VII. kerületi, Rózsa utca 25. szám alatt található nyomdai műintézetében ismerkedett meg először

24 BFFH. 1928. XI. 5. Bisztrai Farkas Hermann levele Bisztrai Farkas Ferencnek.

25 Székasi Sacellár Pál 1896-ban született és 1934-ben halt meg. Bárczy István unokahúgát vette el feleségül. A könyvkiadással felesége nagybátyja kiadóvállalatában a Rózsavölgyi cégnél ismerkedett meg, majd saját kiadóvállalatot alakított székasi Sacellár néven (Sacellár 1996).

26 Bíró Miklós komoly nyomdászati és tipográfiai múltat tekintett vissza. 1905 és 1908 között New Yorkban szerzett tapasztalatokat, nyomdászként dolgozott és az *Amerikai Tipográfia* című szaklap szerkesztésében is részt vállalt. A '10-es évektől „Bíró és Schwarcz” nevű könyvnyomdai műintézetében modern, művészi nyomtatványokat készítettek szép kivitelben (Magyar Nyomdászat (XXV) 1912. 12. melléklet). A húszas években önálló nyomdászati tevékenységet folytatott (MÉL 1981. 83, Magyar Grafika 1930. 5-6. 139-140.).

Bisztrai Farkas Ferenc. Bíró Miklós, a hazai nyomdászat és könyvészet egyik meghatározó alakja, 1927. február 7-én nyitotta meg saját nevét viselő kő és könyvnyomdai üzletét, amely a színvonalas művészi könyveket megjelentető officinákhoz és kiadókhöz hasonlóan (Kner, Tevan, Amicus, Sacelláry) elsősorban minőségi nyomdai munkái miatt volt ismert a megrendelők körében (Reiter 1928). Szaktudásának és jól felszerelt nyomdájának köszönhetően számos igényes nyomtatvánnyal és kiadvánnyal²⁷ gazdagodott a '20-as évek hazai könyvkultúrája, bibliofil könyvkiadása.

1929. március 22-én Bíró Miklós kiadóvállalattal kibővített részvénytársasággá alakította üzletét és eladta részvényei felét (750 db) Bisztrai Farkas Ferencnek, aki ekkor már bő egy éve a nyomdában dolgozott a *Magyar Grafika* című szaklap szerkesztőjeként.²⁸ A szakmai körökben jól ismert nyomdász azonban hamarosan fennmaradó részvényein (750 db) is túlادott. 1930. június 14-től Bisztrai Farkas Ferenc a könyvkiadói részleg vezetése mellett, a nyomdai rt. tulajdonos-igazgatói tisztét is betöltötte.²⁹

A Bíró nyomda megvételével a korábbi tulajdonos legjelentősebb vállalkozása, a *Magyar Grafika* című hazai grafikai iparok fejlesztését szolgáló folyóirat is tulajdonába ment át.³⁰ A szaklap elsők között irányította a figyelmet a modern könyvművészet sokoldalúságára és társművészetekkel való szoros kapcsolatára. A folyamatos minőséget a korszak legkiválóbb grafikusainak, tipográfusainak, reklám-, fotóművészeinek, nyomdászati és művészeti íróinak, valamint képzőművészeinek a közreműködése biztosította. A folyóirat szerkesztése közben szerezte meg Bisztrai Farkas Ferenc az alapvető tipográfiai és kiadói tapasztalatokat, amelyek széles kapcsolatrendszerre, műveltségre és tehetségre eredményeként későbbi magánkiadói tevékenységeinek teremtették meg az alapjait. A szellemi műhelyként működő officinában többek között Kner Alberttel, Csemiczky Tihamérral, Bortnyik Sándorral, Hevesy Ivánnal és Pécsi Józseffel dolgozott együtt. A *Magyar Grafika* sok más igényes folyóirathoz és szaklaphoz hasonlóan azonban már a 30-as évek elején fokozatosan veszítette el az előfizetői bázisát.³¹

27 Bíró Miklós nyomdájában készültek többek között a *Magyar Grafika*, *Pandora*, *Reklámélet*, és *Tér és forma* című folyóiratok, Valér Grant: *Agy és szív*, (1927) Genthon István: *Korb Erzsébet*, (1928) Bodrogh Pál: *Bolyongás*, (1929) Fáy Dezső: *Festő és illusztrátor*, (1929) című könyvek valamint a Magyar Szemle Társaság egy-két könyve.

28 A kutatás jelenlegi állása szerint nem tudjuk pontosan, hogy mikor került a nyomdához Bisztrai Farkas Ferenc. Feltehetőleg már 1927. második felében hallott a nyomda megalakulásáról. Szij Rezső (1974: 137) úgy tudja a hozzá írott levelek alapján (Bisztrai Farkas Ferenc 1960. IV. 7-én és 20-án), hogy már 1927-től a Bíró nyomda és a *Magyar Grafika* szerkesztője volt. A leveleket eddig még nem sikerült megtalálnunk. A BFFH. szerint azonban Bisztrai Farkas Ferenc először 1928. június 23-án értesíti édesapját arról, hogy elkezd a nyomdaiparral foglalkozni.

29 BFFH. 1930. VI. 14. Bíró Miklós és Bisztrai Farkas Ferenc közötti megállapodása.

30 A magyar nyomdászat, könyvészet és a modern grafika európai szintre emelése területén a lapnak nagy szerepe volt. A folyóiratot 1920-ban indította meg Bíró Miklós. A lapot, amelyet közel 10 év alatt európai színvonalúvá fejlesztett, 1930-ig szerkesztette és adta ki.

31 *Magyar Grafika* 1931. 3-4. 46-47. *A magyar szakirodalom iránti érdeklődés felkeltése.*

A gazdasági világválság kirobbanását követő évben, a legrosszabb üzleti pillanatban adta el Bíró Miklós az általa – alig több mint 3 évig – üzemeltetett nyomda tulajdonjogát. Az adás-vételt vélhetően azonban nem csupán a gazdaság minden területét sújtó krízis siettette, hanem a nyomda felhalmozódott adósságállománya is. Bisztrai Farkas Hermann zálogkölcsonének (38.131 Pengő 84 fillér) és Bíró Miklós tartozásának (16.277 Pengő 80 fillér) kiegyenlítése valamint három szedőgép vételárának hátralékfizetése fejében Bíró Miklós 38.131 P 16 fillérért adta el a maradék 750 darab részvényét Bisztrai Farkas Ferencnek. (A bevételek lassú beáramlását mutatja, hogy Bíró Miklós egyes, 1929. előtti kintlévőségeire is igényt tartott.) F. Györffy Anna (1996) közlése szerint később derült csak ki, hogy az adósságok és kintlévőségek nagysága eltért a megállapodásban feltüntetett összegektől.

Bisztrai Farkas Ferenc édesapja komoly tiltakozása ellenére vette meg a nyomdát. A megfontolt vállalkozó félelmei azonban nem voltak alaptalanok. A '20-as évek végére, mint ahogy korábban már említettük, egyre több kisebb nyomda és kiadóvállalat szüntette be tevékenységét. A magyarországi könyvtermelésben is lényeges visszaesés következett be 1929-ben, amit Elekes Dezső (1930: 25) elsősorban gazdasági okokra vezetett vissza. A gazdaság minden területén tetten érhető visszaesést mutatja például a legnagyobb kulturális tevékenységet kifejtő Fővárosi Könyvtár 1931. évi jelentése is: „[..]a könyvtár könyvbeszerzésre rendelkezésre álló hitelösszegei a kényszerű általános takarékoság következtében [...] katasztrofálisan csökkentek”.³² Nem meglepő tehát, hogy a különleges minőségű, átlagosnál drágább és magyarországi viszonylatban szűk rétegeket vonzó művészi kiadványok piaca beszűkült. Sokak szerint a hazai bibliofília fejlődése is ekkor torpant meg végérvényesen és nyitott teret az újfajta törekvéseknek.³³

Kner Imre 1932. november 7-én írott levele (Fülep – Kner 1990: 47) jól illusztrálja azt a mindennapos küzdelmet, amelyet a '30-as évek elején a törpe, kis és közepes méretű művészi színvonalat előállító nyomdáknak vagy kiadóknak kellett folytatniuk az életbemaradásért: „A forgalom egyre csökken, a pénz egyre nehezebben folyik be, s valósággal hihetetlen küzdelmet kell folytatni, hogy az ember a folytonosságot fenntarthassa, fizethesse a személyzetét, és eleget tehessen kötelezettségeinek. Pedig mi erősen aktívak vagyunk, s mit csinálnak akkor azok, akik már régen nem aktívak, csak kifelé nem árulják ezt el?”

A Bíró Nyomdai Kiadóvállalat Rt.-t is arra kényszerítette a rossz gazdasági helyzet és beszűkült piac, hogy az igényes könyvek helyett pénzt hozó, kevésbé munkaigényes reklám és kereskedelmi célt szolgáló aprónyomtatványokat (szórólapokat, meghívókat, plakátokat) adjon ki. Bisztrai Farkas Ferenc azonban nem tudott ellenállni annak az irodalmi kihívásnak, amivel nagytehetségű költőbarátja, Szabó Lőrinc kereste meg. Első irodalmi témájú bibliofil könyvének a következő alfejezetben tárgyalt kiadástörténete arról tanúskodik, hogy az adott korszak mo-

32 *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve I. 1931. 1932. 7.*

33 *Magyar Grafika 1931. 3-4. 48-50. Rába Leó: A bibliofília halálára.*

dern művészeti könyvei a kiadó és alkotó (tipográfus, illusztrátor, író, költő majd később képzőművész) fáradságos összmunkájának az eredményeként születtek meg.

AZ ELSŐ MAGYAR VILLON-KÖTET (1931)

Bisztrai Farkas Ferenc életében és könyvkiadói tevékenységeiben az irodalom éppoly fontos szerepet játszott, mint a képzőművészet és művészettörténet. Első saját kiadású és irodalmi témájú bibliofil könyvét 1931 végén adta ki. Egy év múlva pedig egy újabb irodalmi válogatással jelentkezett. Mindkét ízlésesen kiállított kiadvány Szabó Lőrinc kézjegyét viseli magán. *A szegény Villon balladái* a költő fordította, a *Bibliofil Kalendáriumot* pedig ő szerkesztette. Bisztrai Farkas Ferenc magánkiadásban jelentette meg a könyveket. A bibliofil és irodalomtörténeti szempontból egyaránt szép munkákat a Bíró nyomdában nyomták.³⁴

A szegény Villon balladái című különleges könyv Bisztrai Farkas Ferenc irodalompartoló és bibliofil könyvkiadó korszakának volt az első dokumentuma. Vállalkozása több szempontból volt jelentős. Egyrészt a francia költő versei először jelentek meg önálló kötetben magyar nyelven, Szabó Lőrinc remek fordításában. Másrészt a miniatűr nagyságú kiadványból igazi bibliofil könyvritkaság lett.

Bisztrai Farkas Ferenc a Bíró nyomda révén³⁵ ismerkedett meg Szabó Lőrincel, a Nyugat második nemzedékének egyik legkiemelkedőbb alakjával. A költőt kivételes tehetségnek tartotta és bensőséges barátságuk egész életükön át tartott.³⁶ A Villon-fordítás megjelentetésében egyrészt egy mecénási, partoló gesztus, másrészt az irodalmi értékek feltárása vezérelte. Felismerte, hogy a magyar irodalomtörténet egyik hiánypótló könyve lesz a kitűnő Villon fordítás (Szabó Lőrinc ebben az időszakban már egy ideje nem jelentkezett önálló kötetrel). A megjelenés aktualitását az adta, hogy 1931-ben ünnepelték Villon születésének 500. évfordulóját.³⁷ A tenyérnyi nagyságú (9 x 13 cm) egyszerű, de finom kötet a kiadó saját tervei alapján készült. Egyetlen díszítőeleme a fedő- és címlapon található 1489-es első kiadás nyomdajegye volt. A szép kiállítású könyvekre jellemzően kis példányszámban nyomták (500 db.) a miniatűr könyveket, amelyekből bibliofilek részére külön ötven darabot készítettek merített papíron, a kiadó számozásával.

A „könyvecske” megjelenését Szabó Lőrinc nagyon izgatottan várta. Elsősorban feleségének írott levelei árulkodnak a kiadás történetének érdekes részleteiről: „[...] ebben a percben csöngettek: meghozták Kollártól a Villon-korrektúrát, az egészet;

34 Nincs tudomásunk arról, hogy a Bíró nyomdában hány munkás dolgozott. A nyomdai folyamatokat azonban felelős üzletvezető irányította. Bisztrai Farkas Ferenc a hagyaték dokumentumai szerint csak a saját kiadású munkái „szellemi”, tipográfiai valamint szervezési részével foglalkozott. Az 1932. év végén a könyvekben Helikon-Bíró nyomda szerepel (BFFH.).

35 Szabó Lőrinc folyóiratát, a *Pandorát* 1926/27-ben a Bíró nyomdában nyomták (Szabó 2001: 82).

36 Lásd Szabó Lőrinc naplóit és leveleit.

37 *A szegény Villon balladái* (1931). A kötetben összesen 11 vers található, az önálló balladák és a *Nagy Testamentum* egyes betétversei.

jókora summa anyag; s különös volt átlapozni futólag is a hosszú levonatokat: teljesen elszoktam az ilyen intim, vershez fűződő, saját személyű tennivalótól.”³⁸

Három nappal később a nyomdában készülő könyv állapotáról a következőképpen tudósított a költő: „ma voltam a nyomdában: a Villon-füzetből már négy éves könyv lett, holnap nyomják, hétfőn fűzik, kedden árulják – ha valami közbe nem jön. Az ára változatlanul 1,80. Bisztrai Farkas Ferenc, a nyomda mai tulajdonosa lett végül a kiadó, nagyon derék fiatalember. Nagyszerű papírt ad a közönségnek is, a 30 vagy 50 számozott példányt pedig hollandi merített papírra nyomja (10 P).”³⁹

Az 1931. december 14-én írott levele már azt a szélmalomharcot ábrázolta, amelyet Bisztrai Farkas Ferencnek kellett vívnia a nyomda túléléséért (másfél évvel a nyomda megvétele után): „Végezzünk gyorsan az irodalommal: a *Nyugatban* ott van a reklámbejelentés és a Villon-vers, de könyv még mindig nincs, s csak a hétvégére lesz. A nyomdatulajdonosnak annyi adóssága és baja van, hogy saját szívét sebezve is kénytelen halogatni az ingyenmunkát, a saját munkáját: a szombatra tervezett második korrektúrát csak ma végezték el a pénzt hozó egyéb munka⁴⁰ miatt, én holnap kapom meg, a revíziót már őreá bízom, s így délután esetleg mégis nyomnak. Kollár már javában adja, adogatja el a könyveket a boltokban, körlevelet intézett a bibliofil társaság tagjaihoz stb., szóval működik. Összes piaci időnk karácsony előtt már csak egy hét lesz legfeljebb. Érdeklődő minduntalan jelentkezik, a kilátások nem rosszak.”⁴¹ A fenti levélrészletből jól kitűnik az a Bisztrai Farkas Ferenc egész kiadói tevékenységére jellemző, anyagi szempontokat háttérbe szorító önzetlen magatartás, amely a magyar kultúra iránti feltétel nélküli szeretetéből és elkötelezettségéből fakadt.

Következő közös könyvüket, az 1933-as évre szóló *Bibliofil Kalendáriumot* Bisztrai Farkas Ferenc ötlete alapján Szabó Lőrinc szerkesztette és válogatta. A világirodalmi idézetekből és a *Nyugat* második nemzedékének írásaiból válogatott antológia a bibliofiliáról és az olvasásról kínált élvezetes idézeteket. Az ízlésesen kiállított, pelyhpapíron készült (12 x 13,5 cm) zsebkönyvet a korszak neves grafikusainak, művészeinek illusztrációi teszik még élvezetesebbé.

Szabó Lőrinc a reklámot éppoly fontosnak tartotta a könyvkiadásban, mint a könyv belső tartalmának és ízléses kiállításának összhangját. *Az irodalom propagandájáról* című 1932. szeptember 11-én írott cikkében⁴² azt fejtegette, hogy Magyarországon az olvasás élvezete és hasznossága miatt nem kap megfelelő reklámot. A könyvkiadás és könyvpiac fellendítését csak egy szisztematikus nevelő- és propagandaakció keretében látta megvalósíthatónak, a szerzőkkel, kiadókkal és könyvkereskedőkkel összefogva: „Kultúra és irodalom nálunk még sohse kapott igazi üzleti

38 Kabdebó 1989: 409. Kollár Miklós a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Könyvesboltjának volt a vezetője.

39 Kabdebó 1989: 414.

40 Szabó Lőrinc feltehetőleg a reklám- és szóróanyagokra gondolt. Mint, ahogy fentebb már említettük, a bibliofil nyomdák többsége (pl. Kner-nyomda) a kereskedelmi nyomtatványokból befolyó összegből fedezte bibliofil könyvei kiadásait.

41 Kabdebó 1989: 416.

42 *Pesti Napló* 1932. szeptember 11. 21.

reklámot. Pedig, részben, a kultúra is üzlet; üzlet annak, aki terjeszti, öröm és további üzletlehetőség annak, aki megszerzi.” A bibliofília, a modern magyar irodalom és az olvasás élvezete az 1932-es *Bibliofil kalendáriumban* valódi reklámot kapott. A könyv kalendárium jellege és tematikája miatt egy szélesebb olvasórétegnek adott propagandát.

Két hónappal később Bisztrai Farkas Ferenc is az olvasóközönség nagyobb bevonását és kiszélesítését szorgalmazta új kiadóvállalatának legfontosabb alapelvei között. A piaci körülmények és a '20-as évek végén tapasztalható bibliofil és első kiadások körüli visszaélések valamint kiadói nyereszkezdések miatt a '30-as évek elején a modern könyvművészet egyes képviselői azt az általános nézetet vallották, hogy szép és jó minőségű, de olcsó könyveket kell az olvasók széles rétegeihez eljuttatni.

AZ ARS HUNGARICA KIADÓVÁLLALAT ÉS MŰVÉSZETI KÖNYVSOROZAT

Bisztrai Farkas Ferenc már a Bíró Miklós nyomda és kiadóvállalat megvásárlásakor eldöntötte, hogy szép kiállítású, művészeti könyveket fog kiadni. A *Magyar Grafika* szerkesztői évei voltak számára az első lépések az önálló művészeti kiadványok felé vezető úton. Képzőművészeti érdeklődése sem volt minden előzmény nélküli. Barátja, Genthon István⁴³ révén már egyetemista korában látogatatta a művészettörténeti órákat. 1928-tól feltehetőleg bécsi élményei közvetlen hatására a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen művészettörténetet hallgatott. Gerevich Tibor és Hekler Antal professzorok előadásait rendszeresen hallgatta és az ő Centrál kávéházbeli asztaltársaságuknak lett állandó törzstagja Genthon Istvánnal együtt, ahol a kor ismert és jövőre művészeti írói, múzeumi gyakornokai, professzorai, irodalmárai és művészei mind megfordultak. Remek társasági ember lévén nemcsak Gerevich Tiborék csoportjának lett hamar közkedvelt alakja, hanem a többi kávéházi művész és írotársaságokba is bekapcsolódott. A '20-as évek végétől Genthon Istvánnal a Gresham palota Venezia kávézójába tették át a törzshelyüket. Ott csoportosult a '30-as évek majdani progresszív művészeti társasága, Bernáth Auréllal, Szőnyi Istvánnal, Ferenczy Bénivel, Rózsa Miklóssal, Ártinger Imrével és Pátzay Pállal az élükön. Bisztrai Farkas Ferenc az 1930-as évek folyamán ennek a társaságnak lett kiadója és aktív támogatója.

A *Magyar Grafikánál* szűkebb értelemben vett modern művészeti folyóirat, az *Új Szin* kiadása volt az első, minden üzleti hasznot nélkülöző vállalkozása, amely az úgynevezett Gresham-kör tagjaihoz kötötte. A folyóiratot a kitűnő művészeti író, Rózsa Miklós szerkesztette. Bisztrai Farkas Ferenc 1931-ben vette át a modern művészeti folyóirat kiadását, miután a Dante kiadóvállalat az első szám után felbontotta a szerkesztőbizottsággal a szerződést.⁴⁴ A kiadó és szerkesztő között létrejött megállapodás szerint Bisztrai Farkas Ferencet terhelte a folyóirat „technikai és

43 Genthon István (művészettörténész, esztéta) Bisztrai Farkas Ferenc diákkori barátja volt.

44 BFFH. 1931. január 31. Megállapodás. A szerződés felbontásának indokai nem ismertek.

szellemi előállításával, adminisztrálásával és terjesztésével járó mindennemű kiadás és kockázat”.⁴⁵ A modern festő-, ipar-, építő-, fotó-, színház- és filmművészet, valamint szobrászat bemutatását felvállaló folyóirat rövid élete és elenyésző számú előfizetői bázisa azt mutatja, hogy a rossz gazdasági helyzetben a magyar társadalomnak csak egy szűk rétege érdeklődött a modern művészet iránt. A korszakra egyébként jellemző volt, hogy az igényesebb irodalmi, művészeti és társadalomtörténeti folyóiratokat, valamint kiadványokat mecénások vagy maguk a kiadók és szerkesztők próbálták életben tartani. A vevők és megrendelők szűk köréből származó bevételek nem fedezték a kiadók költségeit. Az előfizetők toborzásának egyik bevált eszköze az volt, hogy ingyenes nyomtatványszámot és egy kísérőlevelet küldtek a kiválasztott célközönségnek. Az *Új Szin*hez csatolt levél szövegéből is az derül ki, hogy Bisztrai Farkas Ferencnek gyakorlatilag nem származott haszna a folyóirat kiadásából: „Megjegyzem, hogy ez a lap sem a művészeknek, sem a szerkesztőnek, sem a kiadónak nem jelent üzletet. Kizárólag a komoly modern művészet propagálását szolgálja és a mai nehéz időkben ezzel mindnyájunknak a legnemesebb és legönzetlenebb áldozatot hozzuk.”⁴⁶

A *Magyar Grafika* és az *Új Szin* szerkesztői és kiadói tapasztalatai után megérett Bisztrai Farkas Ferencben egy modern művészeti könyvsorozat kiadásának a gondolata. 1932-ben megalakította az Ars Hungarica kiadóvállalatot. Nem sokkal később pedig megjelentette az Ars Hungarica művészeti könyvsorozat első kötetét. Genthon István adta a sorozat egységes, hosszú távú programjának az alap gondolatát. Ennek alapján dolgozta ki Bisztrai Farkas Ferenc a kiadói tervet. Eredetileg 50 kötetre⁴⁷ tervezték a sorozatot, amely a magyar művészet történetét, múltjának és jelenének legjelentősebb korszakait kívánta bemutatni. Bisztrai Farkas Ferenc a propagáló szórólapon foglalta össze legteljesebben az Ars Hungarica nagyszabású célkitűzéseit:⁴⁸

„A sorozat célja: a magyar múltból és jelenből minél több művészi értéket napvilágra hozni. Kimeríthetetlen kincsestár áll előttünk s hogy célunkat megközelíthessük, hosszú esztendőket céludatos programját kell megvalósítanunk. [...] Múltunk és jelenünk bővelkedik még fel nem tárt kultúrkinccsekben és hisszük, hogy missziót töltünk be, ha ezeket a művészetek iránt érdeklődő közönség szélesebb rétege számára is hozzáférhetővé tesszük.” A múlt művészetének „még fel nem tárt

45 BFFH. 1931. január 31. A lapbizottság és a kiadó között létrejött megállapodás sokat elárul a lap kiadásának anyagi és gyakorlati menetéről. 1931. január 31-én 480 előfizetője volt a lapnak, közülük azonban sokan Rózsa Miklós tiszteletpéldányait kapták (ingyen). 25 pengőért lehetett egy évre előfizetni a folyóiratra. A megállapodásban Bisztrai Farkas Ferenc kikötötte, hogy a folyóirat kiadását csupán 1931 végéig vállalja. Kiadói óvatossága talán azt jelzi, hogy ő maga sem fűzött nagy reményeket a szűk olvasóközönséget vonzó időszak kiadványhoz. A lap 1932-ben már feltehetőleg nem jelent meg (Voit 2000).

46 BFFH é. n. A levél írója ismeretlen. Rózsa Miklós felelős szerkesztő honoráriumként 1000 pengő értékű tiszteletpéldányt kapott. A példányokat vagy értékesítette vagy, ingyen elosztogatta.

47 Ars Hungarica Kiadóhivatal szórólapja (BFFH, Zádor – Genthon 1965: 105).

48 Az *Új Szin* folyóirathoz hasonlóan a sorozatot propagáló tervet postai úton jutatta el Bisztrai Farkas Ferenc a jövőbeli olvasóknak. 1933 végén Ártinger Imre, későbbi szerkesztő, hozzátett az eredeti célkitűzésekhez (BFFH új szórólap).

kultúrkinccsei”, amelyek Bisztrai Farkas Ferenc és Genthon István tervei szerint a „mábol kiindulva” következtek volna, csak két kötet erejéig valósultak meg (Fetich Nándor: *A honfoglaló magyarság művészete*, 1935, Horváth Henrik: *A magyar szobrászat kezdetei*, 1936). Az *Ars Hungarica* egyik különlegessége éppen abban áll, hogy két történeti könyv kivételével, csak kortárs magyar művészekről közölt monográfiákat. A két világháború közötti időszak legjelentősebb művészeti könyvsorozata ily módon korát messze megelőzve, úttörő feladatra vállalkozott.

Bisztrai Farkas Ferenc az impozáns méretűre tervezett sorozatból 1932 és 1936 között mindössze 11 kötetet jelentetett meg magánkiadásban. Ez a mennyiség annál is inkább előkelő teljesítménynek számított a gazdasági világválságot követő magyar gazdasági és kulturális helyzetben, mivel a magyar nyelvű és kiadású művészeti könyvek kiadása erősen visszaesett a '30-as évek közepére (Elekes 1938: 124–125). Míg 1930-ban 102 művészeti témájú könyvet adtak ki, addig 6 évvel később csak 68-at. (Elekes Dezső statisztikájából azt azonban nem tudjuk meg, hogy hány könyv foglalkozott a modern magyar képzőművészettel). A csökkenő szám- adatok tükrében az *Ars Hungarica* sem számíthatott nagy forgalomra (az eladási adatokról készített összesítéseket ez idáig nem találtuk meg).

Könyvművészeti szempontból éppoly különlegesek voltak ezek a kötetek, mint témájukat tekintve. Az 1000 példányszámban készült, vászonba kötött könyvek megjelenésüknél fogva bibliofil igényű kiadványoknak számítottak. Ugyanakkor nagyobb példányszámban jelentek meg, így a kiadó eredeti elképzelése szerint az olvasók szélesebb táborához szóltak. A vászonkötésű könyvek 6 pengőbe kerültek, ami az átlagos könyvárakhoz és az igényes külső és belső tartalomhoz képest nem számított nagy összegnek. A megrendelők utánvétellel olcsóbban, 5 pengőért vehették meg az egyes könyveket. A bibliofil gyűjtők számára azonban külön nyomtattak 50 darab, „exkluzív” példányt. Ezek a kiadványok – egész bőrkötésben, merített papíron, számozottan, a művész és a szerző aláírásával – jóval nagyobb összegbe, 25 pengőbe kerültek.⁴⁹

A kötetek terjesztését megbízott cégek végezték főbizományi rendszerben, tehát nem csupán a kiadóhoz eljuttatott megrendelő levéllel lehetett azokat előjegyezni, hanem a kötetek a könyvesboltokban is kaphatóak voltak. Ennek a rendszernek az volt a legnagyobb hátránya, hogy csak az eladott könyvek után, később fizettek, miután a magas könyvkereskedői vagy ügynöki jutalékot levonták. Bisztrai Farkas Ferenc a sorozat megszületésekor mindent maga intézett a postai úton történő előfizetők ismételt toborzásától, a sajtó- és tiszteletpéldányok szétosztásáig, a nyomdai munkák ellenőrzéséig, valamint a képekről készített klisék megrendeléséig.

1932 végén jelent meg a sorozat első két kötete: novemberben Genthon István *Bernáth Aurél* című monográfiája, decemberben pedig Ártinger Imre *Egry József* című munkája. A sorozat megjelenését kedvezően fogadták. Mind a *Nyugatban*, mind pedig a *Pesti Naplóban* elismerően nyilatkoztak az értékes képzőművészeti

⁴⁹ *Ars Hungarica* Kiadóhivatal szórólapja (BFFH. é. n.).

sorozat megindulásáról.⁵⁰ A kritikusok nem csak a könyvek külső megjelenését dicserték, hanem üdvözölték a modern művészet újfajta értelmezési lehetőségeit is.

Kiadó és szerkesztő polémiája

1934-ben a sorozatnak szokatlan módon egyszerre 5 kötete jelent meg (Fenyő Iván: *Szőnyi István* januárban, a Tolnai Károly: *Ferenczy Noémi* februárban, Farkas Zoltán: *Medgyessy Ferenc* májusban, Ártinger Imre: *Derkovits Gyula* szeptemberben és Kállai Ernő: *Czóbel Béla* októberben). Mivel az utóbbi két kötet Bisztrai Farkas Ferenc tudta és anyagi hozzájárulása nélkül került a piacra, saját szerkesztőjével konfliktusba került. A következőkben azt a levelet mutatjuk be, amely kiadó és szerkesztő magántermészetű valamint szerzőjogi polémiája miatt íródott.⁵¹ Az általunk bemutatott részletek adalékul szolgálnak az Ars Hungarica sorozat történetéhez.

A sorozat programjának kidolgozásában, mint már korábban említettük, Genthon István nagy szerepet játszott. Az első könyv megírása után azonban elfoglaltsága miatt nem tudott a vállalkozás további alakulásában részt venni így Bisztrai Farkas Ferencre hárult a sorozat összes szerkesztői teendői is. A Bíró Miklós Nyomda és Kiadóvállalat Rt. 1932. év végétől fellépő nehézségei a sorozat kiadására is kihatottak. (Az első két számot még a Bíró nyomdában nyomták. 1932–1933-ban a könyvekben már a Helikon – Bíró nyomda van feltüntetve.)

Bisztrai Farkas Ferenc nyomdája sem kerülhette el a végelszámolását, 1933 nyarán esett áldozatul a világgazdaság kedvezőtlen alakulásának. A tulajdonos egészségi állapotát teljesen felemésztették a nyomda körüli súlyos problémák. Vagyonos édesapja – aki a nyomda megvétele és a felmerülő kiadásokat finanszírozta – nem akarta tovább támogatni fia nagyvonalú, de pénzügyileg veszteséges terveit. A nyomdába fektetett pénzüsségeket nem kérte vissza. Úgy tekintette, hogy fia az elűszott pénzüsszgekkel lényegében örökségét pazarolta el a nyomdára és a könyvek kiadására. A nyomda ellehetetlenülése után Bisztrai Farkas Ferenc önérzetes módon nem kért több anyagi segítséget későbbi vállalkozásaihoz, szüleitől a legkisebb pénzüsszeget sem fogadta el.⁵²

Bisztrai Farkas Ferenc édesapja 1933. május 16-i levelében arra kérte fiát, hogy hagyjon fel a könyvkiadással és felejtse el, hogy valaha is nyomdász volt.⁵³ Bisztrai Farkas Ferenc belátta, hogy megfelelő tőke nélkül nem tudja megjelentetni az eredetileg évi négy kötetre tervezett sorozat kiadványait, így 1933-ban szüneteltette a sorozatot.⁵⁴

⁵⁰ *Nyugat* 1933. január 16. 141. *Pesti Napló* 1933. január 15. 24.

⁵¹ BFFH. 1934. XI. 12.

⁵² F. Györffy 1996.

⁵³ BFFH. 1933. V. 16.

⁵⁴ 1933-ban kényszerfelszámolást hajtottak végre. 1934-től a sorozat további kötetait a Maretich testvérek könyvnyomtató műhelyében nyomták (BFFH.).

A válságos hónapokat követően kereste meg Ártinger Imre⁵⁵ az anyagilag szorult helyzetben lévő kiadót. Felajánlotta neki, hogy minden egyes kötet megjelenésekor 6 pengős kötetenkénti áron 100 példányt megvesz és segít a tudomása szerint „holtpontra” jutott vállalkozásban. Bisztrai Farkas Ferenc elfogadta Ártinger Imre üzleti ajánlatát, „egyedüli és kizárólagos tanácsadó jogot” biztosított neki, majd felkérte a szerkesztői posztra. Bár honoráriumot nem tudott biztosítani, a képekről készült klisék tulajdonjogát átadta neki.⁵⁶ Bisztrai Farkas Ferenc a nyomda válságos időszaka után minden bizonnyal a híres szaklap, a *Magyar Grafika* eladásából is pénzhez jutott. Elképzelhető, hogy kortárs művészeti vállalkozását a folyóiratért kapott pénzüsszeg is segítette 1934-ben.⁵⁷

Az általunk taglalt 12 oldalas levél a szerkesztő ellen felhozott vádpontok ismeretése mellett az *Ars Hungarica* kiadóvállalat megalakulásának körülményeire és Bisztrai Farkas Ferenc sorozathoz fűződő érzelmi viszonyára is kitért.

Bisztrai Farkas Ferenc minden pénzügyi támogatás nélkül indította el a sorozatot, amelybe teljes „szellemi és szakmai” tudását belefektette. Az első kötet képanyagának a megrendelését Bernáth Aurél támogatta: „[...] mivel a sorozat és a könyv szívügyem volt – kedvenc tervem beteljesülése –, hogy a szokott kifejezéssel éljek »was gut und teuer« mindent beleadtam.” Nem anyagi haszonra, kiadói pozícióból származó előnyökre vagy hírnévre pályázott, amikor megindította az *Ars Hungaricát*. Egy olyan sorozatot akart életre hívni, „amilyen még nem volt, s ami maradéktalanul magyar kultúrügyet szolgál, nem pedig üzleti hasznot.” A könyvkiadásban megvalósítható legtökéletesebb művészi színvonalat akarta elérni, ezért azonban anyagi áldozatokat kellett hoznia: „[A] könyv előállítására önköltségi áron 1.350 P volt. A kötetet ki lehetett volna majdnem fele áron hozni, a kliséket nem kellett volna minden második oldalra nyomni, a műnyomó papír éppen felére redukálódott volna, nem kellett volna kézzel szedett könyvet adjak, a gépszedés félanyiba kerül, nem kellett volna famentes papírt használnak, sem a szövegrészben, sem a képekben, nem kellett volna vászonba köttessem a köteteket, a papírkötés egyharmadába kerül.”

A magánkiadású könyvekhez hasonlóan a kiadó saját neve is bekerült a könyv második és harmadik oldalaira: „Bisztrai Farkas Ferencz kiadása”. Az ő érdeme volt a sorozat tökéletes arculata is. „Tipográfiai tudásban és szeretetben is a legjavát” adta. A következőképpen emlékszik vissza a fáradságos munkára: „Tulajdon munkatársaim megmosolyogták pepecselésemet, 18-szor kisedett és megint átváltottatott címsoraimat és tükör formátumot. Én gondoltam el a szigneteket és

55 Ártinger Imre művészeti íróként már elismerést szerzett. A Magyar Jelzőlog és Hitelbanknak volt az igazgatója (1925–37), később ügyvezető igazgatója. Rózsa Miklós leányát vette el feleségül. (Szabó 1989: 629)

56 A levél szerint Ártinger Imre már az elején kijelentette, hogy saját pénzéből nem kíván áldozni a monográfiákra. A fizetség fejében megkapott könyvekből barátainak, művészeknek, művészeti íróknak, műgyűjtőknek adott el (BFFH. 1934. XI. 12.).

57 Nem lehet tudni pontosan, hogy mennyiért és mikor adta el a folyóiratot, de utalások vannak arra vonatkozólag, hogy szándékában állt az eladás (BFFH. 1933. XII. 12.).

csiholtam ki a grafikusból, én terveztem meg a sorozat kötését.”⁵⁸ Ártinger Imrére nagyon neheztelt Bisztrai Farkas Ferenc, amiért 1934-es év sietve kiadott két utolsó könyvével megbontotta a sorozat gondosan elkészített tipográfiai „harmóniáját”, amely a korábbi 5 kötet egységét adta. A legkisebb módosítások vagy hiányosság – érthető módon – a kiadó nemtetszését váltották ki. A bibliofil szempontok alapján a *Derkovits*-könyvet egyenesen „gyalázatosnak” találta.

A *Derkovits* valamint *Czóbel* monográfiák megjelenése után törtek felszínre Bisztrai Farkas Ferencben Ártinger Imre szerkesztői magatartásával kapcsolatos, korábban tudatosan elfojtott indulatok. A szerzői jogok figyelmen kívül hagyását és a szerkesztői jogok túlzott kiterjesztését nem tudta szó nélkül hagyni. A köteteket ugyanis Ártinger Imre előzetes engedélye nélkül, a saját pénzügyi hozzájárulásával nyomtatta ki: „Legelsősorban felhívom a szíves figyelmedet arra, hogy a nevemet és egyképp az *Ars Hungarica* nevét senkinek rajtam kívül nincs joga felhasználni, ez kizárólag az én szuverén jogom. Az én nevem nem egy farsangi kölcsönfrakk, hogy akinek éppen szüksége és pénze van rá, az használatba vegye.”

A „szerkesztői jogok önhatalmú kiterjesztése” miatt írott levele végén közölte Ártinger Imrével, hogy ha ő is úgy kívánja kész közös együttműködésüknek véget vetni. Az utolsó szerkesztői „védőbeszéd” jogát azonban megadta.

Ártinger Imre a maga érveit felvonultatva magyarázatot adott jogkörének kiterjesztésére.⁵⁹ Eredendő jóhiszeműségből és segíteni akarásból tért el az eredeti tervektől. Saját védelmében a következőket hozta fel: „Teljes őszinteséggel szólván ez az egész kombináció, csak azt a célt szolgálta volna, hogy legyen egypár kötet, amelynek tiszta jövedelme föltétlenül további kötetek megjelentetésére legyen kötelezően fordítható. Lehet, hogy túlzott gyámkodási hajlamaim vannak, de ezt az elgondolást is nemcsak az A. H. hanem a te érdekedben valónak is tartottam. Ha hibáztam, barátságból vettem el a sulykot.” A szerkesztő maga is beismerte hibáit, kész volt tárgyalni a *Derkovits* és *Czóbel* kötetek sorsáról.

Egy év múlva, 1935 májusában megjelent Fettich Nándor: *A honfoglaló magyarság művészete*, majd ezt követően júliusban Nyilas-Kolb Jenő: *Farkas István* című monográfiája. A következő évben, 1936-ban szintén 2 kötet látott napvilágot, áprilisban Horváth Henrik: *A szobrászat kezdetei*, májusban pedig Körmedi András: *Kernstok Károlyról* szóló kötete, amely a színvonalas művészeti sorozat utolsó darabjának tekinthető.

1936 végére vált nyilvánvalóvá, hogy Bisztrai Farkas Ferenc nem tudta és nem akarta továbbvinni a sorozatot. Nem csupán az anyagi nehézségek miatt kényszerült arra, hogy kedves sorozatától megváljon. Ártinger Imrével való vitájának számos kardinális kérdése valójában nem oldódott meg. Ezt mutatja Bisztrai Farkas Ferenc meglehetősen kiábrándult, 1936. október 29-én írott levele: „Megvallom, kimondott idioszinkráziám van az A. H.-tól. Ha megadjátok az árát, megválok atól és építetek egy új vesszőparipát magamnak, idővel talán azt is úgy megszeretem,

58 Csemiczky Tihamér készítette a szignetet, a kötést pedig Kner Erzsébet.

59 BFFH. Ártinger Imre levele 1934. XI 13.

mint az A. H.-t szerettem, mielőtt velem szembeni magatartásokkal magát az ügyet is megutáltattatok.”⁶⁰

Bisztrai Farkas Ferenc a sorozatot végül kénytelen volt eladni 3000 pengőért Gergely Rudolfnak, a Grill-féle Könyvkereskedés Rt. tulajdonosának. Az utolsó 1938-as kiadvány, (Gombosi György: *Beck Ö. Fülöp*), amelyet már Gergely Rudolf adott ki, csak névlegesen említhető a sorozat részeként. Bár Ártinger Imre az új kiadónál (ekkor Oltványi-Ártinger) megmaradt szerkesztői posztján, a kötet nem a régi gondosan kidolgozott tipográfiával jelent meg. Bisztrai Farkas Ferenc 1936-ban egyik kedvenc álmától bár megvált, a bibliofi könyvkiadást továbbfolytatta.

KÖNYVEK A RÁDIÓBAN

A '30-as évek elején a művészi színvonalon elkészített könyv nem csupán a gazdasági és társadalmi okok miatt veszített népszerűségéből. Rába Leó (korábban említett) 1931-ben írott *A bibliofilia halálára* című cikkében⁶¹ megállapította, hogy a magyar könyvpiac válságát, „tragikus tetszhalotthoz hasonló” állapotát többek között a rádió villámgyors térhódítása is előidőzte. A Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetőjeként mind Németh László mind az őt követő Cs. Szabó László (1935-től) felismerte, hogy a rádióban rejlő potenciális lehetőségeket a könyv, az irodalom és a kultúra népszerűsítésére is fel lehet használni. A kor legtehetségesebb íróinak, költőinek, művészettörténészeinek, történészeinek és újságíróinak adtak lehetőséget a szerkesztői és felolvasói, valamint a színvonalas műsorkészítői feladatok ellátására.

Bisztrai Farkas Ferenc is a rádiót hívta segítségül a magyar könyv, könyvkiadás valamint a kultúra propagálására. Régi jó barátja Cs. Szabó László⁶² neki is lehetőséget adott a megszólalásra.⁶³

Az első műsora 1935. február 5-én (6 óra 55 perces kezdettel) hangzott el a Magyar Rádióban *Hogyan lesz a kéziratból könyv?*⁶⁴ címmel. Bisztrai Farkas Ferenc és Rába Leó a két barát, a könyvkiadó és gazda véletlen utcai találkozását és beszélgetését megörökítő hangjátékot adták elő. A rádióhallgatók a könyvkiadás kevésbé ismert kérdéseire kaptak közérthető magyarázatokat, megtudhatták, hogy mit jelent például az első kiadás, copyright, ív, szedés és kolportázs fogalma, mi a feladata a

60 BFFH. Bisztrai Farkas Ferenc levele 1936. XI. 29. A többes szám második személy Ártinger baráti körére (feltehetőleg művészeti írók és művészek alkották) utal. A levelezésben többször felmerült az, hogy a baráti kör szívesebben látta volna Ártingert döntőpozícióban. Nyilván kiadói munkájával kapcsolatos kritikai megjegyzésüket már korábban Bisztrai Farkas Ferenc tudtára adták.

61 *Magyar Grafika* 1931. 3-4. 48-50. *A bibliofilia halálára*

62 Egy időben jártak a közgazdasági egyetemre. Jó barátság kötötte őket össze. BFFH. Cs. Szabó László levele 1966. II. 4.

63 A rádió prózai osztálya jó néhány felolvasására adott műsoridőt és a Magyar Rádió szabadfoglalkozású munkatársaként számos feladat megvalósításban részt vállalt (Rádióújság szerkesztése). Bisztrai Farkas Ferenc *A rádió törvényszéke* címmel rádiósorozatot indított meg. Különböző felolvasásokkal szerepelt.

64 BFFH. *Hogyan lesz a kéziratból könyv?*

korrektornak vagy a könyvügynöknek, és hogy lesz az asztalfiók mélyén süllyedő kéziratból könyv.

Bisztrai Farkas Ferenc és Rába Leó következő rövid hangjátéka⁶⁵ már a bibliofil könyvek szükségszerűségét vitatta meg. A *Magyarország* című lap a következőket írta a műsorról: „Bisztrai Farkas Ferenc és Rába Leó párbeszéde boncolgatta a kérdést, hogy szép vagy értékes legyen-e a könyv. A két előadó ötletesen igyekezett a teljes szakszerűséggel megtárgyalt témát a mindennapi élet könnyedségével fűszerezni. A keret, amelybe elvont vitájukat illesztették – beszélgetés két idegen úr közt egy vasúti fülkében –, megmutatta, hogy egy kissé »dramatizálni« lehet még az olyan kevésbé szórakoztató (de annál fontosabb) anyagot is, amilyen a könyvpropaganda.”⁶⁶ A szenvedélyes bibliofil és könyvmoly között kibontakozó vita azokat a dilemmákat vetette fel, amelyek már a '30-as évek elején foglalkoztatták a kiadókat: szép kiállítású legyen-e a könyv, mint egy műtárgy vagy pedig tartalmilag legyen színvonalas és értékes.

Bisztrai Farkas Ferencnek már az *Ars Hungarica* kiadói tevékenysége során szembe kellett néznie a problémával. Az olcsóbb de jó minőségű könyvek kereskedelme nem hozta meg számára a várt eredményt. A tragikus helyzetű könyvpiac kényszerítő ereje korábbi kiadói működésének az átgondolását követelte.

MAGYAR BIBLIOFILEK SZÖVETSÉGE

Bisztrai Farkas Ferenc közvetlenül az *Ars Hungarica* sorozat eladása előtt egy újabb, a nehéz gazdasági helyzethez jobban alkalmazkodó kiadói tervvel állt elő.⁶⁷ Levonta az *Ars Hungarica* sorozat tanulságait, „diagnózist” készített és megpróbálta megállapítani a művészeti könyvek „halálának” (sikertelenségének) az okát.⁶⁸ Belátta, hogy az adott időszak gazdasági és kulturális viszonyaiban (csak) egy olyan kiadóvállalat lehet életképes, amely teljesen kockázatmentesen működik, kiküszöböli a kiadás rizikóját, valamint megspórolja az ügynöknek és könyvterjesztőknek járó 50%-os jutalékot. Egy egyesületi keretek között, a német Buchgemeinschaft mintájára működő olvasó közösség vagy szövetség létrehozását tartotta a legalkalmasabbnak a kiadás kiszámíthatósága szempontjából. A tagok éves tagdíja pedig a vállalkozás anyagi fedezetét teremtette volna meg. A Könyvbarátok Szövetségével ellentétben Bisztrai Farkas Ferenc a közönséget nem drága, hanem jó minőségű és olcsó bibliofil könyvekkel akarta ellátni. Másik fontos célját a fiatal író-nemzedék megszólaltatásában jelölte ki: „Új írónak a művét egy kiadóvállalat sem

65 BFFH. *Szép könyv, vagy jó könyv?*

66 *Magyarország* 1935. VIII. 2. 9. *A könyv mint primadonna*. Az előadás igazi kultúrtörténeti anekdotákkal szolgált, Seneca és a bibliofilia régi római divatja, Fortsas gróf könyvtára, Codex Sinaiticus, Goethe-Schiller levelezés első kiadása. A hallgatók megtudhatták, hogy kik a bookhunterek és bibliománok.

67 Feltehetőleg 1936. őszén született meg az *Előterjesztés egy alakítandó kiadóvállalatra* tervezete (BFFH. autográf levél é. n.).

68 Békés Megyei Levéltár (BML) XI. 9. C/26. 434. A Kner nyomda-ív. Bisztrai Farkas Ferenc levele Kner Imrének. 1937. II. 25.

hajlandó kihozni, mert ez oly kockázattal járna, amelytől a kiadók mereven elzárkóznak. Ez azt jelenti, hogy a legújabb írógeneráció – akik épp oly tehetségesek, mint a most zeniten levő írók voltak – pályájuk kezdetén némaságra vannak kárhozthatva.”⁶⁹

Az előterjesztés, amelyet Bisztrai Farkas Ferenc „egy elkövetkezendő széles vonalú kiadói tevékenység magjaként” képzelt el, törekvéseit tekintve a Magyar Bibliofilek Szövetségének programjában és célkitűzéseiben köszönt vissza.

Bisztrai Farkas Ferenc 1937 januárjában alapította meg a Magyar Bibliofilek Szövetségét (MBSZ).⁷⁰ A Szövetség egy olyan bibliofil könyvkiadó közösség létrehozását tervezte, amely egybe fogta azokat a bibliofileket és olvasni szerető értelmiségieket, akik a szép kiállítású könyveket szívügyüknek tekintették. A szervezet legfőbb céljának tekintette a magyar könyvművészet színvonalának felemelését, a magyar könyvkultúra kiszélesítését valamint az irodalmilag értékes könyvek művészi kivitelű kiadását és terjesztését. Az alakuló közgyűlésen előterjesztett alapszabályban világosan leszögezték, hogy olyan „tömegizlés felett álló” könyveket akarnak kiadni, amelyek minősége, művészi kiállítása és előállításának költsége nem teszi lehetővé üzletszerű könyvforgalmi árusításukat.⁷¹ Az évente négyszer megjelentett kiadványok nem kerültek volna kereskedelmi könyvforgalomba, üzleti szempontokat nem képeztek, azokat kizárólag a Szövetség tagjai kaphatták volna meg, 12 Pengős éves tagdíj ellenében. Az előzetes tervek szerint a könyveket kiadóvállalat, nyomda, ügynök és könyvkereskedő kikapcsolásával postai úton kívánták eljuttatni az olvasókhhoz. A szövetség könyvművészeti törekvésein túl a kiadványok szerzőinek valamint a könyvnyomtató szakmának is megjelenési lehetőséget és bemutatkozást akartak biztosítani. Az eredeti tervek szerint minden kiadványt más tipográfus, grafikus illusztrált és tervezett volna. Az egyes köteteket más-más nyomda állította volna elő.

1937. január 23-án az MBSZ megtartotta alakuló közgyűlését,⁷² elfogadták a Bisztrai Farkas Ferenc által összeállított szervezeti szabályzatot és megválasztották a tisztikar tagjait, akik az akkori könyvszakma, tudományos és művészeti közélet jeles képviselőiből kerültek ki. A szövetség ügyvezetői alelnöki tisztét (a szervezési és terjesztési munkák legjavát is ő látta el) Bisztrai Farkas Ferenc, a szövetség alapítója töltötte be.

A tisztikar megválasztásával egy időben Bisztrai Farkas Ferenc megjelentette az MBSZ első kiadványát, Cs. Szabó László *Egy gondolat bánt engemet...* című elbeszélését,⁷³ amelyet egy körlevél és egy visszaküldendő belépési formanyomtatvány kíséretében közel 1000 címre (1000 példány készült a könyvből)⁷⁴ küldtek el. Bisztrai Farkas Ferenc merész reklámfogásként a címzetek nevét előre belenyomtatta

69 BFFH. Autográf levél évszám nélkül. Az *Előterjesztés egy alakítandó kiadóvállalatra* tervezete.

70 BFFH. Az MBSZ Alapszabályai. Előterjesztve 1937. I. 23.

71 BFFH. Az MBSZ ismertetője.

72 BFFH. Az MBSZ Alapszabályai. Előterjesztve 1937. I. 23.

73 A könyv még 1936. decemberében elkészült. BFFH.

74 BFFH.

a könyvekbe, amelyeket az amatőr-bibliofil kiadványok mintájára tiszteletpéldányként küldtek szét a lehetséges, jövőbeli tagoknak.

A szövetség propaganda szándékát sokan félreértették. „Erkölcsei presszióként”⁷⁵ értelmezték a névre szóló, ingyen küldött reklámpéldányok „előfizetését”. Bisztrai Farkas Ferenc a következőket válaszolta az egyik levélírónak, aki nem kívánt a szövetségbe lépni és feltehetőleg ki akarta fizetni a könyv árát:⁷⁶ „Méltóztassék a könyv ilyen beküldését éppen úgy felfogni, mint egy prospektust, amiből vagy megrendeli az ember az árut, vagy papírkosárba dobja. Egy ismertető prospektus ígéretesei helyett kész könyvvel kívántuk dokumentálni elkövetkezendő programunkat. Tekintettel arra, hogy a könyv kifejezetten propagandisztikus célzattal küldetett el ellenértéket érte nem fogadunk el, mert kiadványunk kereskedelem tárgyát egyáltalán nem képezi.”

Medgyessy Ferenc szellemes levele tapintott rá legjobban arra a lélektani problémára, mely az ingyen küldött tiszteletpéldányok körül kibontakozott: „Én is szeretem ugyan a könyvet, de úgy vagyok vele, mint mindnyájan a nőikkel; szeretjük magunk választani meg, melyik kell és már eleve nem kell, akit ránk erőszakolnak.”⁷⁷

Az MBSZ következő illetménykötete, Szabó Lőrinc *Reggeltől estig* című verseskötete 1937 májusában készült el. Míg Cs. Szabó László elbeszélését Bisztrai Farkas Ferenc tervezte, addig a Molnár C. Pál illusztrációival díszített Szabó Lőrinc kötetet Haiman-Kner György készítette a Kner nyomdában.

Bisztrai Farkas Ferenc Cs. Szabó László egyik korábbi javaslata⁷⁸ alapján állította össze a megjelenésre váró tagilletményként szolgáló könyvek sorrendjét. Szabó Lőrinc frissen megjelent versciklusa után Szerb Antal *Utas és a holdvilág* című „kitűnő olaszországi utinaplója”,⁷⁹ valamint Márai egyik írása következett volna, de az utóbbi két kötet már nem tudott megjelenni.

Érdemes a két kötet előállításánál felmerült különféle kiadásokat megvizsgálni.⁸⁰ Az *Ars Hungarica* sorozatért kapott 3000 pengő egy része fedezte a könyvek kiadásait, a másik része pedig az egyik tagtárs előlegéből származott. Cs. Szabó László könyvét 1127 Pengőből állították elő és küldték szét. Fáy Dezső, Cs. Szabó László könyvének grafikus például 12 rajzért 100 pengő honoráriumot kapott, míg Cs. Szabó László ennek az összegnek majdnem a dupláját. A szedés és nyomás körülbelül 120 Pengőbe, a kötés 200 pedig Pengőbe került. Szij Rezső (1995: 252) tanulmányából kiderül, hogy egy nyomdai gépszedő órábéra ekkor 1,90 Pengő, míg egy közepes tanári fizetés kb. 150–200 Pengő volt. Az előbbieket ismeretében megállapíthatjuk, hogy a negyedévi, azaz egy kötet árát fedező 3 Pengős tagilletményi díj valóban nem számított nagy összegnek. Egyébként az első két hónapban (január, február) a szövetség törzstagsága 400 főre szökkent, a befizetett tagdíjak nem fedezték a könyvek előállítását, amelyben természetesen nem volt benne a

75 BFFH. Bisztrai Farkas Ferenc levele Cs. Sebestyén Károlynak 1937. I. 27.

76 BFFH. Bisztrai Farkas Ferenc levele Cs. Sebestyén Károlynak 1937. I. 27.

77 BFFH. Medgyessy Ferenc levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1937. I. 27.

78 BFFH. Cs. Szabó László levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1936. X. 28.

79 BFFH. Cs. Szabó László levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1936. X. 28.

80 A kiadásokat BFFH. hagyaték számláiból és nyugtáiból vettük.

körlevél, belépési nyilatkozat, boríték és a postaköltség. A második kiadvány összköltsége 1370 Pengőbe került, de a köteteket nem tudták szétküldeni csak októberben, ugyanis az MBSZ működtetése szüneteltetésére kényszerült. A társaság munkáját és tevékenységét nagyban hátráltatta, hogy a Magyar Királyi Belügyminisztérium sokáig késleltette a szövetség alapszabályának jóváhagyását.

A Magyar Bibliofilek Szövetségének töredékes működése 1937. XII. 4-én tartott rendes közgyűléssel le is zárult, bár ezt akkor még a szövetség tagjai nem sejtették. Az ülés jegyzőkönyvéből⁸¹ kiderül, hogy a tagok mind anyagi, mind pedig szellemi téren színvonalasnak tartották működésüket és elégedetten zárták az évet. 1937 májusában a rendes és választmányi tagok száma majdnem elérte a hatszázat (580 fő). Decemberig 120 tag fizette be a tagilletményét és a szövetségnek nem volt külső tartozása. Számos új terv megvalósításának reményében optimistán néztek a jövőbe. Ezt támasztja alá a szövetség előterjesztése is, amely az Irodalmi, valamint Képzőművészeti Tanács felállítását javasolta. (A közgyűlés elfogadta az indítványt és Gróf Bethlen Margitot, Harsányi Zsoltot, Hunyadi Sándort, Márai Sándort, Cs. Szabó Lászlót és Szabó Lőrincet beválasztotta az Irodalmi Tanácsba. A Művészeti Tanácsba Aba-Novák Vilmos, dr. Bródy László, Buday György, Molnár C. Pál, Reiter László, Szőnyi István és Végh Gusztáv került.)

Bisztrai Farkas Ferenc hagyatékában található autográf dokumentumból kiderül, hogy az 1938-as év folyamán nem adott ki egyetlen kiadványt sem a szövetség. Az Anschluss és a hazai antiszemita hullám kedvezőtlen következményei is megnehezítették a szövetség működését. Mivel nagyon sok személy lemondott a tagságáról (Szió 1995: 251) a társaság kénytelen volt szüneteltetni tevékenységét.

Ahhoz, hogy 65 év távlatából megítéljük, hogy volt-e a kultúrmissziós tevékenységet folytató társaságnak létjogosultsága Magyarországon a '30-as évek végén, a Szövetségről alkotott kortárs véleményeket és nézeteket is össze kell vetnünk.

Fitz József örömmel fogadta a szövetség megalakulását. 1920-ban alakult már egy hasonló, de célkitűzéseiben különböző szervezet a Magyar Bibliophilek Társasága, amely azonban '30-as években már alig működött: „Vajon nem fogja ez az ifjú, erőtől duzzadó Szövetség a legyöngült régi Társaságot leteríteni? (...) De aztán úgy láttam a dolgot, hogy a Társaság erkölcsi tőkéje nincs veszélyben, a célok nem teljesen azonosak. A Társaság tagjai nem fognak kilépni, de viszont támogathatják az új Szövetséget is. Céljai nemesek, indulása kitűnő, mindenképp megérdemli, hogy melléje álljanak. Nekem, mint egyszerű köztisztviselőnek, nem áll ugyan módjában, hogy személy szerint valami nagy gyűjtő legyek, de képviselem az ország legnagyobb könyvgyűjtőjét az Orsz. Széchényi Könyvtárt.”⁸²

1937 februárjában érdekes levélváltás zajlott le Kner Imre és Bisztrai Farkas Ferenc között. A levelekben két ellentétes nézőpont és világszemlélet feszült egymásnak. Kner Imre, a bibliofil könyvnyomtatás egyik legtekintélyesebb alakja fenntartásokkal fogadta a Szövetség megalakulását. Véleménye szerint a magyarországi könyvpiacra megjelenő nagy számú könyv (2500) mellett az MBSZ-hez hasonló

81 BFFH. Jegyzőkönyv 1937. XII. 4.

82 BFFH. Fitz József levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1937. I. 21.

bibliofil igényeket feltámasztó társaságnak nem volt meg a megfelelő kulturális, társadalmi és gazdasági létalapja.⁸³ Bisztrai Farkas Ferenc Kner Imrét a következő levéllel vette rá az írásra: „Az Ön félelberöltős tevékenysége kétségtelenül hősi erőfeszítés volt, elért eredménye maradandó határhövek. Azonban ezek az elért eredmények csak akkor teljesíthetik hivatásukat, ha reális lehetőséget kapnak a további gyakorlati alkalmazásra. Véleményem szerint ezeknek az eredményeknek nem lehet a sorsuk Lauffernek a pincéjében megpenészedni, nem szabad ebbe a dicstelen sírboltba való nyugvásba belenyugodni, ki kell ásni őket és a hősi halottak stílusában újat kell alkotni, most már nem a sírboltnak, de a reális életnek [...] a könyv hivatása, hogy az olvasóhoz kerüljön s egy könyv jobban betölti hivatását akkor, ha az előállítása minőségileg kisebb nagyobb hiányokat mutat, de elkerül az olvasóhoz, mint az a könyv, amelyik kifogástalan minőségileg, de hősi halottként könyvkereskedők pincéjében nyugszik”.⁸⁴

Bisztrai Farkas Ferenc belátta, hogy Magyarországon a bibliofilia halott, nincs rá igény. A modern korral lépést tartva akarta az igényt feltámasztani, de a világtörténelem újra meghiusította terveit. 1938-ban azonban még kiadta utolsó bibliofil könyvét a legszebb magyar misztiliselet tartalmazó *Adassék e levél...* című kötetet, amely a Hungária-nyomda vállalkozásában megjelenő Hungária-könyvek sorozatban jelent meg. Az egyes korok (1528–1938), legjellemzőbb magyar nyelvű szerelmes leveleit tartalmazó könyvet Bisztrai Farkas Ferenc állította össze, a tipográfiáját Haiman-Kner Györggyel együtt készítették, a könyv bevezetőjét a jó barát, Illyés Gyula írta. A könyvet óriási szakmai ovációval fogadták. A Magyar Bibliophilek Társasága a szerelmes levélgyűjteményt az 1938-as év 5. legszebb könyve közé választotta.

* * *

Bisztrai Farkas Ferenc kiadói teljesítményeit egy modern, korát meghaladó értelmiségi fejlődésének az állomásaiként értelmezhetjük. Kerek 10 éven keresztül harcolt a bibliofil könyvkiadás megteremtéséért, és mindeközben vállalkozásai nem hoztak anyagi sikereket. Első bibliofil könyve megjelenésétől (1931) nagy utat tett meg az utolsó bibliofil „sikerkönyvéig” (1938). A klasszikus értelemben vett bibliofil könyvektől jutott el az olcsóbb, modern könyvművészeti kiadványokig. Egy személyben vállalta fel azt az önzetlen szerepet, amely a '30-as évek modern grafikai, művészeti és irodalmi törekvéseinek a megjelentetését és finanszírozását jelentette. Kiadói elképzelései mindig új formában jelentek meg (nyomdai és kiadói Rt, magánkiadás, egyszemélyes kiadóvállalat, tagokat tömörítő szövetség) célkitűzése azonban mindig a hazai könyvkultúra fellendítése maradt. Bisztrai Farkas Ferenc képviselte a '30-as évek haladó értelmiségi csoportjának azt a modern típusát, aki a megváltozott világban újfajta cselekvési lehetőségekkel lépett elő, kísérletező maga-

83 BML XI. 9. C/26. 437-438 A Kner nyomda ív. Kner Imre Bisztrai Farkas Ferencnek. 1937. II. 26.

84 BML XI. 9. C/26. 433-436 A Kner nyomda ív. Bisztrai Farkas Ferenc levele Kner Imrének. 1937. II. 25.

tartását nyíltan vállalta. Az adott időszak társadalmi gyakorlatával és kedvezőtlen piaci viszonyaival szembeni cselekvésének kiváltó okaira maga adott választ egyik Kner Imrének írott levelében:⁸⁵ „[...] én bár sokkal fiatalabb vagyok Önnél, de származásom, nevelésem révén még én is az elmúlt szép világba gyökeredzem. Ennek az elsüllyedt világnak kellemes és kényelmes berendezkedésére nosztalgiával gondolok, irigylem a szabad mozgási lehetőséget gazdasági és szellemi téren, de ez nem akadályozhat abban, hogy ne vegyem tudomásul az új világ sokkalta kevésbé rokonszenves, kötöttségekkel és kényszerorganizációkkal terhes, életrevalóságát. Ha ezt nem ismerném fel, akkor múltba néző, régi szép világot emlegető, tehetetlen embernek kellene szükségszerűen éreznem magamat, aki nem tudja helyét a mában megtalálni.” A korszak társadalmi és gazdasági viszonyaiban sokan éppen Bisztrai Farkas Ferenc modern törekvéseit találták múltba néző, „korszerűtlen” vagy idealista kezdeményezéseknek. Haladó elképzeléseit egy-néhány könyv valamint az életút feldolgozásra váró dokumentumainak a sokasága tanúsítja. Erős polgári értékrenden alapuló szemlélete, az általa képviselt eszmék melletti kiállása nemcsak könyvkiadói törekvéseit, hanem későbbi politikusi pályáját is végigkísérte.⁸⁶ A világtörténelem kiszámíthatatlan fordulataiban Bisztrai Farkas Ferencnek sem a könyvkiadói, sem a politikai pályája nem tudott kiteljesedni. Ottlik Géza baljóslatú levelében⁸⁷ jól ráérezett Bisztrai Farkas Ferenc egyik legfontosabb szerepére: „Ha sikert és nyugalmat kívánok neked, tudom, hogy mindig szükséged lesz a harcra is, minthogy elemed a harc és az ellenállás, ez a – körülbelül egyetlen-szerep, ami nekünk jutott rohadt korunkban; de a jókívánságaim közé mégsem iktatom be a harc lehetőségét számodra, mert ezt nélkülem is megkapod [...]” Egy későbbi levélben⁸⁸ pedig a következőket írta: „[...] egész másként intézted az életed, mint mások s ebben sem követed a hazánkban szokásos eljárást [...]”

FORRÁSOK

Bisztrai Farkas Ferenc hagyatéka, magánkézben van
Békés Megyei Levéltár, Kner-ív XI. 9. C/26.

Magyar Grafika, 1920–1932.

Magyar Nyomdászat, 1912.

Nyugat, 1933.

Pesti Napló, 1933.

85 BML. XI. 9. C/25 433-436 A Kner nyomda ív. Bisztrai Farkas Ferenc levele Kner Imréhez 1937. II. 25.

86 Bisztrai Farkas Ferenc bibliofil kiadói korszaka a legszebb könyvnek járó elismeréssel bár formálisan lezárult, a politika és az irodalom területén további kiadói tevékenységet fejtett ki (Szabad Szó 1938–1944, Válasz 1946–47). A kultúra és művészetek támogatása egész életét meghatározta. Politikusi pályája során is sokat tett a magyar irodalomért és művészetért (Magyar Művészeti Tanács főtitkára). A Nemzeti Parasztpárt köré csoportosuló értelmiségi holdudvar egyik meghatározó egyénisége volt. 1956-ban az utolsó Nagy Imre kormány államminisztere.

87 BFFH. Ottlik Géza levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1939. IX. 18.

88 BFFH. Ottlik Géza levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1946. VII. 20.

Interjú F. Györffy Annával (Farkas Ferencné) 1996, készítette Farkas Judit (A szerző tulajdonában)
 Interjú Sacelláry Józsefné Bisztrai Farkas Ilonával 1996, készítette Farkas Judit (A szerző tulajdonában)

Ars Hungarica művészeti könyvsorozat 12 kötete

Fülep-Kner 1990: *Fülep Lajos és Kner Imre levelezése*. Gyula

Györffy György 1988: *Visszaemlékezés*. (Gépirat, a szerző tulajdonában)

Illyés Gyula (szerk.) 1938: *Adassék e levél...* Budapest

Kner Imre 1969: *A könyv mestere. Kner Imre levelezése*. Budapest

Kabdebó Lóránt (szerk.) 1989: *Szabó Lőrinc és felesége levelezése*. Budapest

Szabó Lőrinc 1974: *Napló, levelek, cikkek*. (Kabdebó Lóránt szerk.) Budapest

Szabó Lőrinc (szerk.) 1933: *Bibliofil Kalendárium*. Budapest

Szabó Lőrinc 1937: *Reggeltől estig*. Budapest

Szabó Lőrinc 2001: *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*. (Lengyel Tóth Krisztina – Kiss Katalin szöveg. gond. jegyz., vers. mut.) Budapest

Szabó Lőrinc (ford.) 1931: *A szegény Villon balladái*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

Elekes Dezső 1938: *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében*. Budapest

Elekes Dezső 1930: *A könyvtermelés statisztikája*. Két tanulmány. Budapest

Erdősi Károly 1922: Magyar könyvtermelés és világgönyvtermelés. In: A Szent István Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának felolvasásai. 1. kötet 2. szám. Budapest

Farkas Judit 1996: „...egész életedet másképpen intézted, mint mások.” Bisztrai Farkas Ferenc – Egy talányos „literary gentleman”. Szakdolgozat. ELTE

A Fővárosi Könyvtár Évkönyve I. 1931, 1932.

Hoffmann Edith 1929: *Régi magyar bibliofilek*. Budapest

Kabdebó Lóránt 2001: *Szabó Lőrinc pályaképe*. Budapest

Kókay György 1997: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest

Magyar Életrajzi Lexikon. (MÉL) III. Kiegészítő kötet A-Z. 1981. Budapest

Reiter László 1928: *Magyar könyvkultúra*. Budapest

Szij Rezső 1974: Bisztrai Farkas Ferenc, az Ars Hungarica és a Magyar Bibliofilek Szövetsége. *Művészettörténeti értesítő*. 23. 2. 137-143.

Szij Rezső 1993: *Könyvkiadásunk és könyvkultúránk a Horthy korszakban, 1920-1944*. Budapest

Szij Rezső 1995: *Könyvkiadás könyvművészet társadalom* 1. Budapest

Szij Rezső 1997: *Könyvkiadás könyvművészet társadalom* 3. Budapest

Voit Krisztina 2000: *A budapesti sajtó adattára 1873-1950*. Budapest